

DOI: 10.26565/2220-8089-2021-39-16
УДК 321

Рагімлі Мубаріз
аспірант кафедри політології,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, Харків, 61022,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ/ДЕДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ В АЗЕРБАЙДЖАНІ

Демократизація політичних інститутів в Азербайджанській Республіці розглядається у контексті становлення нового світового порядку і водночас як природний процес трансформації азербайджанського суспільства з урахуванням історичних, геополітичних та інших особливостей країни. Підкреслюється причинно-наслідковий зв'язок між кардинальною трансформацією та прискоренням темпів глобалізації, що відбивається на формуванні нового розуміння суті демократії у трансформаційних суспільствах, а відтак на позитивах і негативах результатів змін. Простежується розвиток конституціоналізму в Азербайджані з 1918 до 2016 рр. як відбиття поступової демократизації політичної системи країни та зміцнення об'єднувальних тенденцій. Окрема увага приділяється періодизації демократизації в Азербайджані, починаючи з часу набуття політичної незалежності у 1991 р. Дається оцінка інституціональним змінам як з боку вітчизняних, так і зарубіжних політичних аналітиків. Розглядаються взаємини Азербайджанської Республіки з країнами-партнерами та сусідами – Туреччиною, ЄС, РФ. Досліджуються позитивні та негативні чинники демократизації. Серед позитивних досягнень вказуються зміцнення інститутів незалежної держави, вступ Азербайджану до Ради Європи у 2001 р., створення центрів державних послуг ASAN за принципом «одного вікна»; серед негативних чинників – продовження дії жорстких правил олігархії, збереження неопатримоніальних рис політичного режиму, соціальна нерівність, неготовність певної частки політичної еліти до процесу поглиблення демократії, недорозвиненість громадянського суспільства, спротив справжній боротьбі з корупцією та ін.

Робиться висновок, що у країнах, які здійснюють політико-економічну трансформацію у перехідний період значно підвищується роль держави та політичного класу, особливо правлячої верхівки.

Ключові слова: світовий порядок, демократизація, дедемократизація, конституція.

Рагімлі Мубаріз
аспірант кафедри політології
Харьковский национальный
университет имени В.Н. Каразина,
пл. Свободы, 4, Харьков, 61022,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ/ДЕДЕМОКРАТИЗАЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Демократизация политических институтов в Азербайджанской Республике рассматривается в контексте становления нового мирового порядка и одновременно как естественный процесс трансформации азербайджанского общества с учетом исторических, геополитических и других особенностей страны. Подчеркивается причинно-следственная связь между кардинальной трансформацией и ускорением темпов глобализации, что отражается на формировании нового понимания сути демократии в трансформационных обществах, а, соответственно, на позитивных и негативных результатах изменений.

Прослеживается развитие конституционализма в Азербайджане с 1918 до 2016 гг. как отражение постепенной демократизации политической системы страны и укрепление объединительных тенденций. Особое внимание уделяется периодизации демократизации в Азербайджане, начиная со времени обретения политической независимости в 1991 году. Дается оценка институциональным изменениям как со стороны отечественных, так и зарубежных политических аналитиков. Рассматриваются взаимоотношения Азербайджанской Республики со странами-партнерами и соседями – Турцией, ЕС, РФ. Исследуются положительные и отрицательные факторы демократизации. Среди позитивных достижений указываются укрепления институтов независимого государства, вступление Азербайджана в Совет Европы в 2001г., создание центров государственных услуг ASAN по принципу «одного окна»; среди негативных факторов – продолжение действия жестких правил олигархии, сохранение неопатримониальных черт политического режима, социальное неравенство, неготовность определенной части политической элиты к процессу углубления демократии, недоразвитие гражданского общества, сопротивление настоящей борьбе с коррупцией и другие.

Делается вывод, что в странах, осуществляющих политико-экономическую трансформацию в переходный период значительно повышается роль государства и политического класса, особенно правящей верхушки.

Ключовые слова: мировой порядок, демократизация, дедемократизация, конституция.

Mubariz Rahimli

PhD student, Department of Political Science
V.N. Karazin Kharkiv National University,
4, Svoboda Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine,
rahimlimubariz@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-5999-1062>

DEMOCRATIZATION / DEDEMOCRATIZATION OF POLITICAL INSTITUTIONS IN AZERBAIJAN

The democratization of political institutions in the Republic of Azerbaijan is considered in the context of the formation of a new world order and at the same time as a natural process of transformation of the Azerbaijani society, taking into account the historical, geopolitical and other features of the country. The author emphasizes the causal relationship between the cardinal transformation and the acceleration of the pace of globalization, which is reflected in the formation of a new understanding of the essence of democracy in transformational societies, and, accordingly, in the positive and negative results of changes. The development of constitutionalism in Azerbaijan from 1918 to 2016 is traced as a reflection of the gradual democratization of the country's political system and the strengthening of unifying tendencies. Particular attention is paid to the periodization of democratization in Azerbaijan, starting from the time of gaining political independence in 1991. The assessment of institutional changes by both domestic and foreign political analysts is provided. The article deals with the relations of the Republic of Azerbaijan with partner countries and neighbors - Turkey, EU, RF. The article examines the positive and negative factors of democratization. The strengthening of the institutions of an independent state, Azerbaijan's accession to the Council of Europe in 2001, the creation of ASAN public service centers on the principle of "one window" are indicated among positive achievements; the continuation of the strict rules of the oligarchy, the preservation of neo-patrimonial features of the political regime, social inequality, the unpreparedness of a certain part of the political elite for the process of deepening democracy, the underdevelopment of civil society, resistance to a real fight against corruption, and others are indicated among the negative factors.

It is concluded that the role of the state and the political class, especially the ruling elite, is significantly increasing in countries that are carrying out political and economic transformation during the transition period.

Keywords: world order, democratization, de-democratization, constitution.

Глобалізаційні процеси у світі, «становлення транснаціонального політичного середовища світової політики» (Мельвиль 2004) по-різному позначаються на внутріполітичних процесах у національних державах пострадянського простору. Демократія як така в принципі може розглядатися як феномен, обмежений рамками певної держави. При цьому сукупність змін у політичній сфері веде до інституціоналізації відкритої конкуренції за право контролювати уряд та передбачає визнання широких прав і свобод громадян певної держави. Водночас конкретні спроби демократичних трансформацій останніх десятиліть можна розглядати і як процес глобального масштабу. Однією з ознак транснаціонального характеру третьої хвилі демократизації А.Ю. Мельвиль вказує «поширене у сучасному світі *нормативне ставлення до демократії* як декларованому .. ідеалу і цілі суспільно-політичних перетворень» (Мельвиль 2004).

У виступі керівника Виконавчого апарату Президента Азербайджанської Республіки Раміза Мехтієва на конференції «Демократія у суспільстві з перехідним періодом» 2007 р. була висловлена важлива думка про те, що кардинальна трансформація, яку переживає світ, пов'язана не лише з воєнно-політичними аспектами нового світового порядку, а й прискоренням темпів глобалізації, що є стрижневим напрямком розвитку ХХІ ст. При цьому вибухове прискорення змін, по-перше, зумовлює ті негативи та позитиви процесів, що відбуваються, а по-друге, відбивається на формуванні нового розуміння суті демократії у трансформаційних суспільствах, яке, однак не змінює актуальності ідеї стовпів демократії про її сутність як «влади демосу». Теорія демократії продовжує розвиватися, збагачуватися новими ідеями, практичним досвідом. Та яким би складним не був шлях до демократії, вказував Р. Мехтієв, світова практика довела, що вона відповідає інтересам націй, оскільки вона є не просто модним терміном в епоху глобальних трансформацій, а головне – образом і стратегією формування гомогенної світосистеми ХХІ століття. Але під питанням знаходиться відповідність цієї світосистеми цілям і устремлінням усіх суб'єктів міжнародних відносин (Демократія в Азербайджане 2007).

Утім слід пам'ятати про неоднозначність вживання політичними лідерами різних

політичних режимів слова «демократія», пристосовуючи його до національної, навіть недемократичної, моделі політичної системи: «У наші дні навіть диктатори, здається, вірять у те, що необхідна складова їхньої легітимності – та чи інша словесна данина демократії» (Даль 2003: 7). Це свідчить про поширеність та силу впливу демократичних ідей на сучасні політичні процеси та практику їх реалізації, масштаби, глибина, способи та засоби яких залежать передусім від демократичних переконань правлячої еліти та налаштованості більшості населення, адже сама по собі «демократична теорія не має властивості самореалізації» (Даль 2003: 48). Суть справи, пояснює Р. Даль, полягає в тому, що «ідея демократії активно сприймається певним народом в умовах, коли він наближається до того, щоби створити найбільш придатну політичну систему, або щонайменше найкращу для будь-яких можливих умов державу» (Даль 2003: 124), адже «на практиці вичерпні критерії демократичного процесу ніколи повністю не реалізуються» (Даль 2003: 268). Одна з головних умов для невпинного руху країни шляхом демократії є не лише задеклароване урядом прагнення до цього, аби «експлуатувати ідею «народовладдя» для легітимації своєї влади» (Даль 2003: 475), а створювати для цього відповідні інституціональні умови та залучати до процесу демократизації якомога більше політично активних членів суспільства.

Історія Азербайджану, який географічно розташований на стику Європи та Азії, займає південно-східну частину Південного Кавказу, дає яскраві приклади боротьби проти різного роду поневолювачів і довгого періоду співіснування в рамках єдиного тоталітарного простору. Кавказький перешийок являв собою найбільш короткий і найменш дорогий шлях між Європою та Центральною Азією. Це вигідне становище, що зв'язує його допомогою Чорного моря і вільних Проток із Середземномор'ям і океанами з одного боку, і через Каспійське море з Туркестаном, Персією та іншими країнами з іншого, «повинно було дозволити Кавказу продовжити грати свою роль сполучної ланки між двома континентами, якби цьому не створив перешкоду червоний імперіалізм, ізолювавши регіон від решти світу» (Топчибаши 2018: 243). Свого часу пережили народи Азербайджану і руйнівне монгольське нашествя, і воєнні походи еміра Тимура і хана Тохтамиша і т.д., але не припинялися об'єднувальні спроби, чому

постійно перешкоджали внутрішні чвари місцевих феодин (Общий Базовий Документ 2018). У першій половині XIX ст. ця територія була ареною російсько-персидської війни, внаслідок якої Росія отримала значні території Південного Кавказу¹. Внаслідок політики колонізації російського царського уряду в Азербайджан переселяли німців, вірмен, руських; верховну владу на Кавказі здійснювали царські намісники, перешкоджаючи створенню місцевих органів самоуправління (Общий базовий документ 2018).

У травні 1918 р. у зв'язку з революційними подіями та розпадом російської державності у Закавказзі були проголошені три незалежних держави: Грузинська Демократична Республіка, Республіка Вірменія та Азербайджанська Демократична Республіка (АДР). У період з 28.05.1918 р. по 28.04.1920 р. існувала Азербайджанська Демократична Республіка – перша мусульманська республіка у світі як світська держава, у якій були забезпечені політичні права і свободи, встановлено загальне виборче право, в тому числі й для жінок. З перших днів свого існування Азербайджанська Демократична Республіка, базуючись на принципах народної влади і рівноправ'я людей, ліквідувала расову, національну, релігійну і класову нерівність, надавши рівні права всім громадянам країни. Закони, прийняті республіканським парламентом, дозволили упродовж півтора років укріпити незалежність національної держави, забезпечити можливості для політичного та економічного розвитку, а також швидкого прогресу у сфері культури й освіти. Азербайджанська Демократична Республіка завжди проводила миролюбну політику, намагаючись налагодити взаємне співробітництво з усіма країнами і

вибудовувати відносини на засадах поваги до прав один одного (Yaqublu 2018: 4).

28 квітня 1920 р. було проголошено створення на території АДР Азербайджанської Радянської Соціалістичної Республіки (АРСР), у травні 1921 р. прийнято першу Конституцію АРСР. Це Друга Азербайджанська Республіка. Вся наступна історія і передусім 1970-80-ті роки була відбиттям прагнення Азербайджану до політичної та економічної модернізації. Коли Азербайджан був у складі Закавказької Радянської Соціалістичної Республіки (у складі СРСР) було прийнято другу Конституцію у березні 1927 р., у 1937 р. – третю, 21 квітня 1978 р. – четверту Конституцію Азербайджанської Республіки на основі конституції СРСР 1977 р. У розробці та прийнятті останньої брав участь Г. Алієв, який на той час керував Азербайджаном. Помічник Президента Азербайджанської Республіки (АР) із суспільно-політичних питань Алі Гасанов підкреслює роль Загальнонаціонального лідера Г. Алієва як засновника незалежної азербайджанської держави та її національної ідеології – азербайджанства, покладеної у фундамент Конституції 1978 р. Слід відзначити, що конституція 1978 р. була пронизана більшовицькою ідеологією і не повинна була суперечити політичному курсу партії. Так у її преамбулі відзначалося: «Під прапором Великої Жовтневої революції робітничий клас і трудящі селяни Азербайджану повалили владу поміщиків і капіталістів, зламали кайдани гноблення, встановили диктатуру пролетаріату і вперше в історії створили свою Радянську державу – Азербайджанську Радянську Соціалістичну Республіку» (Azərbaycanın 1978 il Konstitusiyası 2017)

Наступна – Конституція 1995 р., – на думку А. Гасанова, є прогресивним документом, який регулює процес незалежної розбудови держави, дає гарантії на демократичний розвиток і вільну ринкову економіку, містить основні норми, які відіграють роль юридичної бази у вдосконаленні законодавства (Гасанов 2019).

Всі республіки стали втіленням модернізаторської функції Азербайджанської держави та двох головних типів національної самосвідомості із загальними архетиповими, ментальними структурами, об'єднувальним началом яких є почуття національної єдності та культурно-історичної солідарності. У 1970-80-ті роки Азербайджан досяг значних економічних

¹ Згідно з Туркманчайським договором між Росією та Персією остання зобов'язалась не перешкоджати переселенню вірмен переважно на територію колишнього Еріванського ханства. Згідно з наказом царя Миколи I від 1.03.1828 р. було створено Вірменську область, щоби через розміщення тут армянського населення, який переселився з Ірану та Турції, послабити переваження азербайджанців у цій частині Азербайджану. У часи існування Азербайджанської Демократичної Республіки вірмени відмовлялися підкорятися владі АДР, а у липні 1918 р. на Першому з'їзді вірмен Карабаху проголосили Нагорний Карабах незалежною адміністративно-політичною одиницею і обрали власний Народний уряд (Общий базовий документ 2018; Перминов 2015).

успіхів: виникли нові прогресивні галузі промисловості (електронна, радіопромисловість, виробництво машин та обладнання для легкої та харчової промисловості). У багатьох галузях виробництва Азербайджан посідав провідні позиції у СРСР (Общий Базовый Документ 2018).

30.08.1991 г. Верховна Рада Азербайджану прийняла декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської республіки». Четверта Азербайджанська Республіка хронологічно бере свій початок з 28 жовтня 1991 р. (Мехтиев 2007).

Азербайджанський політолог Зафар Гулієв визначив перший період демократизації (1991-1995 рр.) як відхід від тоталітаризму та стихійної демократизації, коли проявлялися контури анархії, в атмосфері якої утворювались нові політичні інститути – передвісники формальної демократії, розпочався інтенсивний процес утворення неурядових організацій, політичних партій, незалежних ЗМІ – необхідне для демократизації плюралістичне середовище. Однак водночас відбувалося накопичення і псевдодемократичних цінностей та устремлінь замість закріплення насправді демократичних норм. Прихід до влади у 1993 р. Г. Алієва, став, на його думку, результатом компромісів, досягнутих під час переговорів з усіма політичними силами та кредитом довіри з боку значної частини суспільства. Перед ним постали завдання припинення війни з Вірменією, подолання економічної кризи. Г. Алієв почав поступово реалізувати прозахідний «нафтовий» курс і, відповідно, пов'язував свої заходи, спрямовані на стабілізацію ситуації (за рахунок зменшення зони демократії), зі стратегічними планами західних кампаній.

Другий період (1996-2005) визначався ним як авторитарна державність та імітаційна демократія. Певна внутріполітична стабілізація дала добрий шанс подальшій демократизації, але парламентські вибори 1995 р. (наявність реальної опозиції у парламенті становило всього 5-6% від складу парламенту) виявили справжні наміри влади та позиції Заходу. Новий імпульс процесам демократизації надав вступ Азербайджану до Ради Європи у 2001 р. Однак спроби міжнародної спільноти інтегрувати Азербайджан у європейські структури та переорієнтувати на справжній демократичний шлях виявилися імітаційними новаціями у житті країни і не змінили авторитарну природу режиму (Гулієв 2011).

Утім, визнає З. Гулієв, само по собі членство АР у Раді Європи та інших міжнародних організаціях сприяло розширенню правової, інституціональної бази процесу демократизації та інтеграції країни у світову спільноту.

Третій період, розпочатий, на думку З. Гулієва, з 2006 року – з приходом до влади Ільхама Алієва, визначився ним як період згорання демократії та посилення неототалітарних тенденцій. Щоправда, водночас він відзначає, що цей процес в Азербайджані збігся з тимчасовою загальною кризою демократії майже не по всьому світові на початку 2000-х років. На цій хвилі «відкату» від демократії склалися сприятливі умови для маніпулювання голосами виборців на користь правлячої олігархії. Тим не менш, значна частина народу Азербайджану продовжувала сподіватись на поновлення хвилі демократії. На думку З. Гулієва, головним гальмом на шляху демократизації є відсутність прихильності правлячої еліти демократичному шляху розвитку та активності суспільства в його відстоюванні. Однак останнім часом в Азербайджані є розуміння затребуваності часом демократичних змін, про що заявляла не лише опозиція, а й сам президент (Гулієв 2011).

Після розпаду СРСР у новоутворених незалежних республіках під впливом нової глобальної геополітичної конфігурації по-різному складалася внутріполітична ситуація. Факт існування та функціонування Євросоюзу є потужним геополітичним чинником для розвитку держав на пострадянському просторі. Щодо економічної складової процесу розбудови незалежної держави варто зазначити наявність таких впливових чинників, як кліматичні, географічні умови² і природні ресурси. Втім, як справедливо зауважив доктор Саадат Демірчі (Турція) на Міжнародній конференції 2013 р., для перспективного розвитку країни важливішими нерідко виявляються саме інституціональні відмінності (приміром, в одній системі підтримується приватна власність, в інших – вона заборонена), які не завжди

² Демірчі С. підкреслив важливість географічного фактора (місцерозташування, клімат, особливості місцевої культури) і для встановлення особливостей інституціональних систем. Основними же чинниками, які надають значущості природним ресурсам, є зростання людських ресурсів та розвиток технології (Демірчі 2013: 1075, 1076).

демонструють здатність і бажання до змін (Демірчі 2013: 1077-1078).

С. Демірчі у своїй промові посилався на думку турецько-американського дослідника Дарона Асемоглу щодо особливої важливості стійкої, орієнтованої на потреби населення системи держави, заснованої на рівноправному демократичному правлінні. Гальмує підняття рівня економічної та політичної систем колишніх колоніальних, а тепер незалежних країн продовження дії жорстких правил олігархії, коли правова система захищала тепер уже інтереси нових місцевих еліт (Демірчі 2013: 1076, 1077). Однак постає питання: чому все-таки демократизація в країні, причому в ній бере участь і недемократична еліта, продовжується, якщо вона зачіпає економічні інтереси олігархів? Д. Асемоглу і Д. Робінсон у книзі «Економічні витоки диктатури і демократії» пояснюють це кількома причинами: 1) капіталістичний розвиток надає більшій силі бідності, що може загрожувати еліті, але еліта може уникати застосування репресій і демократизації через перерозподіл, який викликає довіру в бідності. Тобто вплив розвитку капіталізму і на силу громадян і на баланс репресій, і поступок для еліти визначають силу демократії, іншими словами, зміни у структурі активів суспільства можуть вирішальним чином вплинути на зміну витрат і вигод демократії для еліти, що й веде до демократизації; 2) політичні інститути регулюють розподіл влади де-юре, а демократизація як спосіб передачі влади більшості громадян гарантує таку передачу, збільшуючи імовірність виконання обіцянок еліти. Демократизація відбувається тоді, коли еліти хочуть прийняти на себе зобов'язання щодо майбутніх політичних заходів, які викликають довіру, і вони можуть зробити це тільки передачею частини своєї політичної влади, її де-юре частини, громадянам (Асемоглу, Робінсон 2015: 118, 234, 236).

Одразу після проголошення незалежності у 1991 р. Азербайджан заявив про зацікавленість у тісному співробітництві з Євросоюзом. Але тоді «серйозні політичні та соціально-економічні проблеми не дозволяли Баку проводити рівноправний діалог з європейськими країнами» (Шабельникова 2012: 84). До середини 1990-х років керівництву Азербайджанської держави доводилось докладати зусиль для подолання загрози державних переворотів, і лише після встановлення внутріполітичної стабільності

з'являлася можливість закладати базис громадянського суспільства, лібералізації економіки, поетапної інтеграції до глобальної економічної системи та поглиблення процесу демократизації.

З поверненням Г. Алієва до влади у 1993 р. активізувався процес відродження азербайджанської державності та укріплення незалежності, почалися масштабні реформи, а в економіці поставлено завдання стрімкого розвитку ненафтового сектора. Проголосивши свою незалежність, Азербайджан заявив, що йтиме шляхом розбудови демократичної, правової та світської держави. У 1995 р. процес створення в Азербайджані необхідних інститутів незалежної держави отримав широкого розмаху. Правовою основою цього стала прийнята на всенародному референдумі 12.11.1995 р. (уведена в дію 27.11.95³) Конституція Азербайджанської Республіки.

Прийняті нова конституція незалежної держави, нове законодавство та правові норми й принципи приведені у відповідність до світових стандартів. Чинну Конституцію Азербайджанської Республіки було прийнято 12.11.1995 р. У 27 вересня 2016 р. на референдум було винесено зміни у Конституцію (6 нових статей і 23 поправки), які було схвалено на всенародному референдумі. Експерти суспільної моніторингової організації Європейська платформа за демократичні вибори (EPDE) вже 28 вересня негативно оцінила референдум як такий, що не відповідав вимогам національного виборчого законодавства та міжнародним стандартам. Критичні зауваження викликали також зміни, внесені у законодавство щодо неурядових організацій, факти кримінальних переслідувань та крупні податкові штрафи, що накладалися на іноземні та

³ У 2016 р. були прийняті деякі зміни та доповнення. Зокрема це стосується статей, які розширюють повноваження президента: зміна терміна перебування на посаді президента (збільшено з 5 до 7 років), знижується вік кандидата на посаду президента (з 35 до 25 років) і депутатів (з 25 до 18). Президент отримує право розпускати парламент, у разі якщо президент не в змозі виконувати обов'язки, його повноваження переходять до віце-президента (а не прем'єр-міністра), якого призначає президент. Крім того, з'являється можливість втрати громадянства згідно з відповідним законом. У ст. 29 підкреслено, що приватна власність тягне за собою соціальні зобов'язання та може бути обмеженою у цілях соціальної справедливості (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995).

азербайджанські НВО. Це, на їхню думку, заважає функціонуванню громадянського суспільства. Самий процес голосування також супроводжувався численними порушеннями (EPDE: Референдум в Азербайджані 2016). Однак місія ПАРЕ вже у жовтні 2016 р. визнала референдум в Азербайджані законним, таким, що відповідає законодавству і Конституції країни.

Звичайно, будь-які інституціональні зміни неоднаково сприймаються населенням та політичними аналітиками. Так, зміна віку кандидатів на посаду президента, збільшений термін перебування на цій посаді та інші статті, що укріплюють владу президента, викликають підозру про намагання чинного президента зберегти владу в руках сім'ї Алієвих, тим більше, що сам Ільхам Алієв отримав свою владу у спадок від батька. Інша версія такої зміни – прагнення зекономити на президентських виборах державні кошти. Водночас лояльні до нього депутати не бачать нічого страшного у поправках, які, на їхню думку, підтверджують схильність до демократичних цінностей, захисту прав людини (Соснина 2016, Гройсман 2016). До речі, офіційною причиною поправок проголошено підготовку до економічних реформ.

Більш обґрунтовано, на нашу думку, є висловлення керівника азербайджанського інформгентства Наqqin, Ейнулли Фатуллаєва, який заперечував промонархічну версію продовження влади «сім'ї Алієвих», пояснюючи необхідність конституційних змін потребою регенерації політичної еліти. Ці кадрові реформи тісно пов'язуються з необхідністю проводити політичні та економічні реформи. Е.Фатуллаєв оптимістично оцінює інституціональні новації, хоча й припускає, що укріплення інститутів влади та поворот від сировинної моделі займе не менше 5-10 років (Макаренко, Носонов, Ефанова 2016).

Як зазначає Р. Мехтієв, Азербайджанська Республіка, взявши курс на інтеграцію в євро-атлантичний простір, почала розбудовувати суспільно-політичну структуру з пріоритетом виходу країни з ізоляції та формування громадянського суспільства (Мехтієв 2007).

Слід зауважити, що на Південному Кавказі переплетені інтереси таких глобальних акторів, як Євросоюз та Російська Федерація⁴. Факт близького

сусідства з Російською Федерацією є особливістю геополітичного становища, про що у своєму програмному зверненні у 2000 р. з нагоди початку нового століття III-го тисячоліття висловився Президент Азербайджану Г. Алієв, зазначивши, що Азербайджан знаходиться на стику цивілізацій, отже, відчуває на собі сильний вплив як із Заходу, так і зі Сходу (Бюльбюль 2016: 43). Події, що відбуваються в Західній Європі, важливі для Азербайджану як з точки зору нових перспектив (або ускладнень) взаємодії з Європою та інтеграції через неї у світове господарство, так і з точки зору орієнтирів політичних реформ в Азербайджані у сенсі європейського господарського і громадського порядку (Рагімлі 2020: 162-164). Так, керівництво Азербайджанської Республіки використовує свій енергетичний і транзитний потенціал для укріплення своєї економіки та своїх позицій на світовій арені, а відтак зацікавлений у тісному співробітництві з Туреччиною, ЄС, РФ.

Глобальна економічна криза у перше десятиліття XXI ст. посилила тенденцію до повернення ролі держави як інституту у всіх сферах міжнародного життя, адже лише національні політичні інститути можуть ефективно розв'язувати внутрішні економічні й політичні проблеми та формулювати антиризикову стратегію, мобілізувати власні резерви для адекватної відповіді на виклики різного рівня й масштабу. У 2009 р. Баку було включено до програми ЄС «Східне партнерство»⁵ з метою зближення з Україною, Вірменією, Молдовою, Грузією, Азербайджаном та Білоруссю без прийняття їх до Євросоюзу. Підписані домовленості та угоди дозволили розпочати в Азербайджані процес поступового наближення законодавства і процедурної практики з міжнародними й європейськими нормами та стандартами у

порівняно з попередніми «хвилями», зовнішніх, міжнародних факторів, які впливають на процеси такого роду в окремих країнах (Мельвиль 2004).

⁵ Азербайджан встановив політичні відносини з ЄС під час реалізації проєктів у рамках Програми TACIS, а в 1996 г. підписав Договір про партнерство й співробітництво з ЄС. З 2004 р. держава стала частиною Європейської політики сусідства, а з 2009 р. увійшло в програму «Східне партнерство». Однією з вимог Плану дій із співробітництва ЄС з Азербайджаном було «демократичні перетворення, захист прав людини, боротьба з корупцією та укріплення двосторонніх і регіональних відносин» (EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2-14).

⁴ Побіжно зауважимо, що відмінною рисою третьої «хвилі» демократизації є більше значення,

сфері торгівлі, покращення бізнес-клімату, системи вищої освіти. ЄС надає також допомогу у сфері вдосконалення якості управління.

Але політична азербайджанська еліта, приймаючи цю допомогу, не квапиться реагувати на критичні зауваження з боку ЄС щодо порушень прав людини й корупції та здійснювати відповідні значні структурні зміни в управлінні країною (Валиев 2014). Зокрема, хоча Міністерство іноземних справ Азербайджану надали коментарів у відповідь на критичні зауваження ЄС у 2013 р. відносно демократизації та прав людини (розслідувати факти насилля щодо журналістів, підвищити незалежність системи юстиції, забезпечити прозорість і підзвітність в управлінні суспільними витратами і т.п), представники офіційного Баку висловились таким чином: Азербайджан не є членом ЄС, у нього немає ніяких зобов'язань перед цією структурою. Водночас член Азербайджанського комітету з євроінтеграції Тогрул Джуварли висловив згоду з оцінкою ЄС ситуації в Азербайджані у сфері демократизації та економічних змін. З іншого боку, він зазначив, що влада Азербайджану не виявляють бажання щодо поглиблення інтеграції з ЄС, оскільки не бачать в цьому економічного смислу. Азербайджан, до речі, не є членом Всесвітньої торгової організації.

Така демонстрація незалежної поведінки представників вищої політичної еліти Азербайджану свідчить про власне розуміння ними місця й ролі країни у геополітичній архітектоніці Євразії та свої міркування щодо широти європейської еліти. Нагадаємо висловлену думку Зб. Бжезинського щодо мотивації ставлення європейських політиків до Республіки Азербайджан: «..(у світлі стремління Росії монополізувати прямий доступ зарубіжних країн до центральноазіатського експорту енергоресурсів) зростаючий регіональний авторитет Турції може – у разі об'єднання зусиль з Азербайджаном і Грузією – полегшити Європі безперешкодний доступ через Каспійське море до центрально-азійської нафти і газу» (Бжезинський 2013: 206-207).

Основою для будь-яких демократичних суспільно-політичних та економічних перетворень є Конституція. Саме вона здійснює вплив на демократію країни. Для демократії в масштабах країни потрібно забезпечити: 1) вибори посадових осіб, 2) вільні, чесні, вибори, що часто проводяться, 3) свобода вираження, 4) альтернативні

джерела інформації, 5) автономія асоціацій, 6) загальні громадянські права. Сучасний вид демократичного правління в масштабах країни називається поліархічною демократією⁶ (Даль 2000: 85, 89).

У ст. 7 (розділ II. «Основи держави» чинної Конституції Азербайджанської Республіки) стверджується, що Азербайджанська держава – демократична, правова, світська, унітарна республіка. Державна влада в Республіці організується на основі принципу розподілу влад – законодавчу (Міллі Меджліс Азербайджанської Республіки), виконавчу – Президент Азербайджанської Республіки, та судову. Головою держави є Президент Азербайджанської Республіки – гарант незалежності та територіальної цілісності Азербайджанської держави. Він обирається на 7 років на основі загального, рівного й прямого виборчого права під час вільного й особистого таємного голосування (ст. 101). Вищою ціллю Азербайджанської Республіки, згідно зі ст. 12, є забезпечення прав людини і громадянина, достойного рівня життя громадян. Кількісний склад парламенту визначено у 125 депутатів, обирається на 5 років (ст.82, 84). Його повноваження (призначати вибори до Міллі Меджлісу, давати на його затвердження державний бюджет, призначати за згодою парламенту прем'єр-міністра, затверджувати державні соціально-економічні програми, призначати і звільняти з посад членів Кабінету Міністрів, приймати рішення про відставку Кабінету Міністрів, формувати центральні й місцеві органи виконавчої влади, відмінити постанови та розпорядження Кабінету Міністрів Азербайджанської Республіки та Кабінету Міністрів Нахічеванської Автономної Республіки тощо) визначені статтею 109. Окремим розділом позначені умови відсторонення Президента від влади рішенням Міллі Меджлісом, підписаного головою Конституційного Суду

⁶ Поліархія означає «влада небагатьох». Р. Даль з колегою в 1953 г. повернули цей термін в ужиток, аби визначити ним сучасну представницьку демократію із загальним виборчим правом. «У більш строгому смислі поліархічна демократія – це політична система, що має всі шість перелічених демократичних інститутів. Цим вона і відрізняється від представницької демократії XIX ст., коли виборча система мала низку обмежень (Даль 2000 :90).

Азербайджанської Республіки. Згідно зі статтею 18, релігія в АР відділена від держави, і всі віросповідання рівні перед законом. Права й свободи громадянина, недоторканість особи та приватної майнової та інтелектуальної власності гарантуються окремими статтями (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995).

Успішність становлення демократії багато в чому залежить не лише від демократичної конституції, демократичних політичних інститутів, демократичного виборчого законодавства, ефективної системи партійного суперництва, більш менш справедливого судочинства, зрозумілих і справедливих податкових законів, ступеня розвитку громадянського суспільства, атмосфери толерантності до різних етносів і т.п., а й від загального соціально-економічного стану країни, рівня корупції, різниці між багатими та бідними. Існує навіть таке політичне явище, як «бідні демократії». Доля демократії, як вказував А. Пшеворський (Adam Przeworski), в кінцевому підсумку залежить від характеру економічного розвитку, а для того, щоби демократичні інститути були міцними й стабільними, потрібно, щоби вони одночасно відповідали інтересам всіх політичних сил і забезпечували помітне економічне зростання (Пшеворський 2000 :139, 295). Досвід «бідних демократій», зауважує Л. Арон, свідчить про фундаментальну неоднорідність капіталізму. «Капіталізм легалізує нерівність, а демократія справедливість» (Арон 2003).

Від рівня соціально-економічної нерівності може залежати політична стабільність в державі та умови сприятливості процесу консолідації демократії. І з цим в Азербайджані поки що не все гаразд. Свідченням поступового просування шляхом демократизації і водночас проявом спротиву заходам щодо реальної боротьби з корупцією, підвищення прозорості діяльності органів влади може служити Звіт про виконання дослідницького Проекту «Transparency Azerbaijan «Оцінка Національної системи прозорості: Азербайджан-2014», підготовленого за фінансової підтримки Євросоюзу. У матеріалі про це, підготовленого кореспондентом електронного незалежного ЗМІ «Кавказький вузол» Фаїком Меджидом, крім інформації про результати дослідження діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, політичних партій, судової системи, неурядових організацій, медіа, опитування

незалежних експертів тощо, робиться такий головний висновок: у справах щодо корупції до кримінальної відповідальності притягуються посадовці не вище середньої ланки. Громадянське суспільство та політичні партії мають проблеми з фінансуванням, у тому числі з боку приватного сектора, що обмежує їхні можливості здійснення суспільного контролю. Серед досягнень відзначається успішний досвід державних послуг центрів ASAN за принципом «одного вікна» (Меджид 2014). Створена за Наказом Президента І.Алієва «Служба ASAN» є яскравим прикладом реалізації системних соціальних реформ. Ця служба у 2015 р. отримала премію ООН серед державних служб, окрім того, вона була рекомендована для впровадження в інших країнах (Мамедли 2017). На наш погляд, такий, так би мовити, «рух ривками», коливання від демократизації до демократизації, можна пояснити загальним неопатримоніальним типом політичного режиму цієї країни Південного Кавказу, коли клановість, патронажно-клієнталістські та родинні зв'язки ще відіграють чималу роль у реальному політичному процесі⁷. Клановість має давні історичні коріння, з часом вона дещо трансформувалась, набувши досить цивілізованих форм, зберігаючи регіональну, галузеву специфіку, де й розгортається боротьба еліт за певні економічні та політичні переваги. Г. Алієву вдалося звести регіональні та земляцькі клани до фрагментованих угруповань, через що значно знизив їхню роль в державі, втім «за межами Азербайджану вплив і існування кланів у діаспорі продовжується» (Мурадян 2012).

Не без труднощів, через подолання негативних впливів світових економічних та інших (включаючи пандемію) процесів, Азербайджану в цілому вдалося досягти вельми непоганих результатів і цим довести правильність економічної політики. Наступні факти це підтверджують: у Програмі Doing Business Всесвітнього банку Азербайджан посідає 28 місце серед 190 країн; входить у десятку найбільш реформаторських країн; за коефіцієнтом відпові-

⁷ «У політичних системах неопатримоніального типу клієнтелізм – це поширення етнічних, регіональних, конфесійних, сімейно-родинних і тому подібних зв'язків на політичну сферу» (Фисун 2006 : 158-159)

дальності уряду за зміни, тобто за коефіцієнтом реформаторського образу – посів 5 місце; за індексом інклюзивного розвитку – 3-тє місце у світі. Історичним, за визнанням Президента, досягненням є завершення Південного газового коридору. Тобто інституціональні зміни останніх років дають свої хороші результати (Таривердиева 2021).

Підсумовуючи, можна зазначити, що у добу глобалізації у країнах, які здійснюють трансформацію політичної та економічної системи, у перехідний період значно підвищується роль держави та політичного класу, особливо правлячої верхівки. Тому важливо для стабілізації та подальшої консолідації демократії здійснювати фундаментальні економічні та інституціональні зміни демократичного характеру, які були б здатні чинити опір антидемократичному спротиву з боку олігархії та загалом антидемократичних сил. Для цього важливий ще такий чинник, як прихильність демократичним цінностям тієї частини національної еліти, яка здійснює демократизацію.

ЛІТЕРАТУРА

Мельвиль, А.Ю. 2004. “Становление транснациональной политической среды и “волны” демократизации”, *Современные международные отношения и мировая политика: Учебник для вузов*. М.: Просвещение: 106-142. URL: <http://www.knigi.konflib.ru/8politologiya/120353-1-glava-stanovlenie-transnacionalnoy-politicheskoy-sredi-volni-demokratizacii-melvil-globalizaciya-transnacional.php>

Демократия в Азербайджане: теория и практика. 2007. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html>

Даль, Р. 2003. *Демократия и ее критики*. М.: РОССПЭН.

Топчибаши А. М. 2018. Парижский архив : 1919–1940: В 4-х книгах. Книга 4-я 1931–1940. М.: Художественная литература.

“Общий Базовый Документ – Азербайджанская Республика”, ООН. *Международные договоры по правам человека (5.02.2018)*. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgzAh FXD9F%2FeKaFMm8 3Lb FY75RhkIFGrig%2B4ZpJMsXYNM0NDpkjX7tMjbl UGRaWbcsG9TffgLnVcEdaoFujF0t9heHcSKyWHC 8cElGSyTbKl6sWt31ftlFM>

Перминов, А. 2015. *История Азербайджана и азербайджанского народа (часть 2)*. URL: <https://ok.ru/drevneysha/topic/62189393073650 16 жовтня 2015>.

Yaqublu, Nəsiman. 2018. *Cümhuriyyət Qurucuları*. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi “Nurlar”.

Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası haqqında məlumatın yoxdursa, bunu oxu! 26.01.2017. URL:

<http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=3978&lang=az>

Гасанов, Али. 2019. *Наша Конституция и национальная идеология*. URL: <https://news.day.az/politics/1174964.html>

Мехтиев, Р. 2007. *Демократия в Азербайджане: теория и практика*. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html>

Гулиев, Зафар. 2011. *Азербайджан: долгий путь к демократии*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1417384.html>

Демирчи, С. 2013. “Значение географических факторов для положения государств их политики и экономики” (The Effect of Geographical Factors on State Policies and Economy), *International Conference on Eurasian Economies (17-18.09.2013)*. St. Petersburg: 1075-1077. URL: <https://www.avekon.org/papers/771.pdf>

Асемоглу, Д., Робинсон, Джеймс А. 2015. *Экономические истоки диктатуры и демократии* / пер. с англ. С.В. Моисеева. М.: Изд. дом Высшей школы экономики.

Шабельникова, О.В. 2012. “Участие Азербайджанской Республики в Европейской Политике Соседства”, *Вестник РУДН, серия Международные отношения* 4:82-88.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995 URL: <http://www.e-anun.az/framework/897>

EPDE: Референдум в Азербайджане не соответствовал международным стандартам. 2016. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/09/28/epde-referendum-v-azerbaydzhanе-ne-sootvetstvoval-mezhhdunarodnym-standartam 28 сентября 2016>

Соснина, Ирина. 2016. “В Азербайджане переписывают Конституцию”, *КП в Украине (27.07.2016)*. URL: <https://kp.ua/politics/546291-demokratyia-lyly-avtorytaryzm-kuda-vedut-azerbaidzhan-yzmeneniya-v-konstitutsiyu;>

Гройсман, Соня. 2016. *В Азербайджане изменили Конституцию. Что это значит?* https://tvrain.ru/teleshov/notes/v_azerbaidzhane_izmenili_konstitutsiju-417866/

Макаренко, Г., Носонов, Д., Ефанова, А. 2016. *Всенародный референдум: зачем Азербайджан третий раз меняет Конституцию*. URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2016/57e8f30c9a7947831a38fa11>

Бюльбюль, Полад оглы. 2016. “Осмысление совр. глобальных вызовов и национальных интересов в Азербайджанской Республике: национальное государство на перекрестке культур и цивилизаций Востока и Запада в условиях формирования нового мирового порядка”, *Современные глобальные вызовы и национальные интересы: XVI Международные Лихачевские научные чтения, 19-21 мая*. СПб. :

- СПбГУП: 42-46. URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_ful1/2016_rus.pdf.
- Рагімілі, Мубаріз. 2020. “Основні аспекти геостратегії та економічної політики Азербайджану і України в контексті інтеграції до Євросоюзу”, *Eastern European Conference of Management and Economics Workshop on Social Research* May 29, Section 3. Law, Business Regulation and Sustainable Development Ljubljana: 162-164.
- EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2014. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf
- Валиев, А. 2014. “Азербайджанская элита между Сциллой и Харибдой: ЕС или Таможенный Союз?”, *ПОНАРС. Евразия. Аналитическая записка* 39: 1-6. URL: https://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/Perm_3_9_rus_Valiyev_Feb2014.pdf
- Бжезинский, З. 2013. *Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис* / пер. с англ. М. Десятовой. М.: АСТ
- Даль Р. 2000. *О демократии* / пер. с англ. А.С.Богдановского. М.: Аспект Пресс.
- Пшеворский, Адам. 2000. *Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке* / пер. с англ. М.: РОССПЭН.
- Арон, Леон. 2003. “Страны “бедной демократии”, *Вестник Европы* 10. URL: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2003/10/strany-bednoj-demokratii.html>
- Меджид, Фаик 2014. “Transparency Azerbaijan: преследованию по делам о коррупции подвергаются лишь чиновники среднего и низшего звена”, *Кавказский Узел* URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/246055/>
- Мамедли, Илаха. 2017. *Экономические реформы Гейдара Алиева: преобразование рисков в возможности*. URL: <https://www.trend.az/business/economy/2744831.html> (19.04.2017)
- Фисун, А.А. 2006. *Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Моногр.* Харьков: Константа.
- Мурадян, Игорь. 2012. *Клановая традиция в Азербайджане продолжается*. URL: <https://yerkramas.org/article/29470/klanovaya-tradiciya-v-azerbajdzhane>
- Таривердиева, Лейла. 2021. *Экономика Азербайджана удивит мир в 2021 году*. 11.01.2021. URL: <https://news.day.az/politics/1305308.html>
- <http://www.knigi.konflib.ru/8politologiya/120353-1-glava-stanovlenie-transnacionalnoy-politicheskoy-sredi-volni-demokratizacii-melvil-globalizaciya-transnacional.php> (in Russian).
- Demokratiya v Azerbaydzhane: teoriya i praktika (Democracy in Azerbaijan: theory and practice)*. 2007. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html> (in Russian).
- Dal', R. 2003. *Demokratiya i veve kritiki (Democracy and its critics)*. М.: ROSSPEN (in Russian).
- Topchibashi A. M. 2018. *Parizhskiy arkhiv (Paris Archive): 1919–1940: V 4-kh knigakh. Kniga 4. 1931–1940. М.: Khudozhestvennaya literature* (in Russian).
- “Common Basic Document – Republic of Azerbaijan (Common Basic Document - Republic of Azerbaijan)”, *ООН. Mezhdunarodnyye dogovory po pravam cheloveka (5.02.2018)*. URL: <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgZAhFXD9F%2FEKaFMm83LbFY75RhkIFGrig%2B4ZpJMxXYNM0NDpkjX7tMjblUGRaWbcsgG9TFfgLnVcEdaoFujF0t9heHcSKvWHC8cElGSyTbKl6sWt31flt1FM> (in Russian).
- Perminov, A. 2015. *Istoriya Azerbaydzhana i azerbaydzhanskogo naroda (chast' 2) (History of Azerbaijan and the Azerbaijani people (part 2))*. URL: <https://ok.ru/drevnevsha/topic/62189393073650>
- 16 жовтня 2015 (in Russian).
- Yaqublu, Nəsiman. 2018. *Cümhuriyyət Qurucuları (Founders of the Republic)*. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi “Nurlar” (in Azeri)
- Azərbaycanın 1978-ci il Konstitusiyası haqqında məlumatın yoxdursa, bunu oxu! (If you do not have information about the Constitution of Azerbaijan in 1978, read it!)* 26.01.2017. URL: <http://www.lawreform.az/index.php?module=news&name=view&id=3978&lang=az> (in Azeri)
- Gasanov, Ali. 2019. *Nasha Konstitutsiya i natsional'nava ideologiya (Our Constitution and National Ideology)*. URL: <https://news.day.az/politics/1174964.html> (in Russian).
- Mekhtiyev, R. 2007. *Demokratiya v Azerbaydzhane: teoriya i praktika (Democracy in Azerbaijan: theory and practice)*. URL: <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/930639.html> (in Russian).
- Guliyev, Zafar. 2011. *Azerbaydzhan: dolgiv put' k demokratii (Azerbaijan: a long road to democracy)*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1417384.html> (in Russian).
- Mimirchi, S. 2013. “Znachenive geograficheskikh faktorov dlya polozheniya gosudarstv ikh politiki i ekonomiki (The Value of Geographical Factors on State Policies and Economy), *International Conference on Eurasian Economies* (17-18.09.2013). St. Petersburg: 1075-1077. URL: <https://www.avekon.org/papers/771.pdf> (in Russian).

REFERENCES

Mel'vil'. A.Yu. 2004. “Stanovleniye transnatsional'noy politicheskoy sredy i "volny" demokratizatsii ("The emergence of a transnational political environment and the" wave "of democratization")”, *Sovremennye mezhdunarodnye otnosheniya i mirovaya politika: Uchebnik dlya vuzov*. М.: Prosveshcheniye: 106-142. URL:

- Asemoglu, D., Robinson, Dzhelyms A. 2015. *Ekonomicheskiye istoki diktatury i demokratii* (The economic origins of dictatorship and democracy) / trans. with English. S.V. Moiseyeva. M.: Izd. dom Vysshey shkoly ekonomiki (in Russian).
- Shabel'nikova, O.V. 2012. "Uchastive Azerbaydzhanskoj Respubliki v Yevropejskoj Politike Sosedstva (Participation of the Republic of Azerbaijan in the European Neighborhood Policy)", *Vestnik RUDN. International relations series* 4:82-88 (in Russian).
- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası*. 1995. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897> (in Azeri)
- EPDE: Referendum v Azerbaydzhanе ne sootvetstvoval mezhdunarodnym standartam (EPDE: The referendum in Azerbaijan did not meet international standards). 2016. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2016/09/28/epde-referendum-v-azerbaydzhanе-ne-sootvetstvoval-mezhdunarodnym-standartam 28 sentyabrya 2016> (in Russian).
- Sosnina, Irina. 2016. "V Azerbaydzhanе perepisyyayut Konstitutsiyu (Constitution is being rewritten in Azerbaijan)", *KP v Ukraine* (27.07.2016). URL: <https://kp.ua/politics/546291-demokratyia-yly-avtorytaryzm-kuda-vedut-azerbaydzhan-yzmeneniya-v-konstytutsiyui> (in Russian).
- Groisman, Sonya. 2016. V Azerbaydzhanе izmenili Konstitutsiyu. Chto eto znachit? (The Constitution was changed in Azerbaijan. What does it mean?) https://tvrain.ru/teleshov/notes/v_azerbaydzhanе_izmenili_konstitutsiyu-417866/ (in Russian).
- Makarenko, G., Nosonov, D., Yefanova, A. 2016. *Vsenarodnyy referendum: zachem Azerbaydzhan tretiy raz menyavet Konstitutsiyu (National referendum: why Azerbaijan is changing the Constitution for the third time)* URL: <https://www.rbc.ru/politics/26/09/2016/57e8f30c9a7947831a38fa11> (in Russian).
- Byul'byul', Polad ogly. 2016. "Osmysleniye sovr. global'nykh vyzovov i natsional'nykh interesov v Azerbaydzhanskoj Respublike: natsional'noye gosudarstvo na perekrestke kul'tur i tsivilizatsiy Vostoka i Zapada v usloviyakh (Comprehension of modern global challenges and national interests in the Republic of Azerbaijan: a national state at the crossroads of cultures and civilizations of the East and West in the context of the formation of a new world order)". *Contemporary global challenges and national interests: XVI International Likhachev Scientific Readings, May 19-21, 2016*. СПбГУП: 42-46. URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_ful1/2016_rus.pdf (in Russian).
- Rahimli, Mubariz. 2020. "Osnovni aspekty heostratēhiviy ta ekonomichnoviy politykv Azerbaydzhanu i Ukrainy v konteksti intehratsiyi do Yevrosoyuzu (The main aspects of geostrategy and economic policy of Azerbaijan and Ukraine in the context of integration into the European Union)", *Eastern European Conference of Management and Economics Workshop on Social Research* May 29, Section 3. Law, Business Regulation and Sustainable Development Ljubljana: 162-164 (in Ukrainian).
- EU/Azerbaijan Action Plan. 1.05.2014. URL: https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/action_plans/azerbaijan_enp_ap_final_en.pdf
- Valiyev, A. 2014. "Azerbaydzhanskaya elita mezhdru Stsilloy i Kharibdoy: YES ili Tamozhennyv Soyuz? (Azerbaijani elite between Scylla and Charybdis: EU or Customs Union?)", *PONARS. Eurasia. Analytic note*. 39: 1-6. URL: https://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/Pepm_3_09_rus_Valiyev_Feb2014.pdf (in Russian).
- Bzhezinskiy, Z. 2013. *Strategicheskij vzglyad: Amerika i global'nyy krizis (Strategic View: America and the Global Crisis)* / trans. with English. M. Desyatovoy. M.: ACT (in Russian).
- Dal' R. 2000. O demokratii (About democracy)/ per. s angl. A.S.Bogdanovskogo; pod red. O.A. Alyakrinskogo. M.: Aspekt Press (in Russian).
- Pshevorskiy, Adam. 2000. Demokratiya i rynek. Politicheskije i ekonomicheskiye reformy v Vostochnoy Yevrope i Latinskoy Amerike (Democracy and the market. Political and economic reforms in Eastern Europe and Latin America) / trans. with English. M.: ROSSPEN (in Russian).
- Aron, Leon. 2003. "Strany "bednoy demokratii"" (Countries of "poor democracies"), *Vestnik Evropy* 10. URL: <https://magazines.gorky.media/vestnik/2003/10/strany-bednoj-demokratii.html> (in Russian).
- Medzhid, Faik. 2014. "Transparency Azerbaijan: presledovaniyu po delam o korruptsii podvergayutsya lish' chinovniki srednego i nizshego zvena (Transparency Azerbaijan: only middle and lower-level officials are prosecuted in corruption cases)", *Kavkazskij Uzel*. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/246055/> (in Russian).
- Mamedli, Ilaha. 2017. Ekonomicheskiye reformy Geydara Alieva: preobrazovaniye riskov v vozmozhnosti (Heydar Aliev's economic reforms: transforming risks into opportunities) URL: <https://www.trend.az/business/economy/2744831.html> (in Russian).
- Fisun, A.A. 2006. Demokratiya, neopatrimonializm i global'nyye transformatsii (Democracy, neo-patrimonialism and global transformations) : Monogr. Har'kov: Konstanta (in Russian).
- Muradyan, Igor'. 2012. Klanovaya traditsiya v Azerbaydzhanе prodolzhaetsya (The clan tradition in Azerbaijan continues). URL: <https://verkramas.org/article/29470/klanovaya-traditsiya-v-azerbaydzhanе> (in Russian).
- Tariverdiyeva, Leyla. 2021. *Ekonomika Azerbaydzhana udivit mir v 2021 godu (Azerbaijan's economy will surprise the world in 2021)*. URL: <https://news.day.az/politics/1305308.html> (in Russian).